

The relationship between moral propositions and the jurisprudential rule of lahraj in the institution of the family

Najmeh Aghabalazadeh ¹

Yaghoub Pourjamal ^{*2}

Saeed Hassanzadeh Delgosha ³

Received date: 2024/12/25

Acceptance date: 2025/07/12

Extended abstract

Introduction: The sources of jurisprudence are tools through which Islamic rulings and regulations are discovered and inferred. Jurisprudence, in its lexical meaning, signifies deep understanding, precision in inference, and "splitting the meaning," and a jurist is someone who extracts hidden meanings in texts with accuracy and analysis. Therefore, jurisprudence is not merely knowing, but rather a deep and inferential understanding of divine rulings. Ethics in family law is more influential than in other branches of law, because the family is not just a legal institution, but is connected with emotions, feelings, and moral and spiritual values. Accordingly, ethical incompatibility between spouses can, in some cases, lead to the annulment, dissolution, or prohibition of a marriage contract, before or after intimacy. Concepts such as good treatment between husband and wife, the specific obedience of the wife, and other ethical requirements are examples of jurisprudential and legal propositions that have been moderated and softened with ethical criteria. The present research, with the main question of "What is the relationship between ethical propositions and general rules governing the family?" and with the hypothesis of the connection between ethical principles and the jurisprudential rule of "no hardship" (la haraj), seeks to explain the relationship between ethics and the jurisprudential rules of the family, examine the factor linking jurisprudence and ethics, and analyze the damages and problems of the family based on the rule of "no hardship."

Methodology: The present research is fundamental-theoretical in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of method. In this research, in order to investigate the relationship between ethical propositions and the jurisprudential rule of "La Haraj" in the institution of the family, the library method has been used. This means that the required data and information have been collected and examined through the study of documents and library resources, including jurisprudence books, principles, Islamic ethics, interpretations of the Holy Quran, narrations, scientific-research articles, dissertations, and other

¹ PhD student, Jurisprudence and Law of Imam Khomeini's Thought (RA), Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. N.balazadeh@gmail.com

^{2,*} Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. (Corresponding author) pourjamal@iaut.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. saeid.ahad.bager@gmail.com

reliable sources. In the first step, concepts and theoretical foundations related to ethical propositions, the jurisprudential rule of La Haraj, and the institution of the family are explained descriptively, and then, using the method of qualitative content analysis, the relationship and function of these propositions within the framework of the La Haraj rule are investigated and explored. Furthermore, by comparing the data obtained from ethical and jurisprudential sources, an attempt has been made to analyze and explain the role of the La Haraj rule in reducing hardship and realizing ethical values in family relationships. In general, this research, relying on rational analysis and jurisprudential-ethical inference and without using field methods, seeks to provide a coherent and comparative picture of the relationship between ethical propositions and the jurisprudential rule of La Haraj in the institution of the family.

Conclusion: Mentioning ethical teachings alongside legal rulings is the most important guarantee for the correct implementation of legal rulings, because ethics are directly related to human beliefs and indirectly to jurisprudence. In the family institution, ethical propositions are linked to general and specific ethical rules. General ethical rules such as honesty, fairness, respect for the rights of others, and avoiding harm govern all human relationships, including the family. Alongside these, specific ethical rules unique to the family institution are formed; such as affection, parental responsibility towards children, and loyalty and empathy in marital relationships. These general and specific rules influence each other, and their interpretation may change depending on the cultural and social conditions of societies. Islam, as a religion of moderation, has established a deep connection between ethics and family rights. However, ethical propositions have changed over time, and the mere implementation of legal rules without regard to ethics and current conditions can lead to hardship and difficulty. In today's society, increased legal awareness, the growth of science, and changing social conditions have caused some traditional ethical interpretations to lose their past effectiveness. Obligation to obedience in unusual circumstances, imposing childbirth, or employment without considering the woman's situation are examples of cases that can cause hardship and difficulty. Therefore, many of the jurisprudential rules of family law are directly related to the rule of "La Haraj" (no hardship). The rule of La Haraj refers to the removal of obligation in conditions where performing it is unbearable for the obligated person, and the ultimate goal of ethics in the Quran is also the evolution of humans in social relations. In cases such as spousal abuse, imposing childbirth, social restrictions, or difficult conditions of obedience, the rule of La Haraj can remove the religious and legal obligation of the wife, justify non-compliance, or even provide grounds for issuing a divorce decree. Also, in cases where paying alimony is beyond the husband's ability, this rule removes the obligation from his shoulders. Ultimately, the jurisprudential rule of La Haraj, in addition to freeing the obligated person from obligation in conditions of hardship, plays an important role in upholding the rights of individuals and achieving justice in family law.

Keywords: Jurisprudence, ethics, ethical propositions, jurisprudential rule, family.

ارتباط گزاره‌های اخلاقی با قاعده فقهی لاجرج در نهاد خانواده

نجمه آقابالا زاده^۱ یعقوب پورجمال^۲ سعید حسن زاده دلگشا^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۱

چکیده

حقوق خانواده مبتنی بر ارزش‌های اخلاقی است و تاثیر گزاره‌های اخلاقی در آن امری مسلم می‌باشد. لذا فراهم ساختن شرایط زندگی از لحاظ حفظ ارزش‌های انسانی در گرو گزاره‌های اخلاقی است که در این مقطع قاعده‌های فقهی عام خانواده کاربرد خود را نشان می‌دهند. از مهم‌ترین این قاعده‌ها، قاعده لاجرج است که بیشترین نقش را با گزاره‌های اخلاقی در نهاد خانواده دارد. قاعده لاجرج با این پیش فرض که عمل به یک حکم شرعی یا یک الزام قانونی در شرایطی خاص موجب حرج نسبت به مکلفان باشد آن تکلیف را ساقط می‌نماید. گرچه بنای اصلی کانون خانواده بر صورت محبت و رعایت اخلاق است، اما فقه و حقوق نقش مکمل را ایفاء می‌کند و چنانچه زن یا شوهری به دلیل عدم پایبندی به اصول و ارزش‌های اخلاقی، کانون خانواده را در معرض تزلزل قرار دهد، برای طرف دیگر حقوقی مقرر شده است که بتواند جلوی سوءاستفاده طرف مقابل را بگیرد که عمل به قاعده فقهی لاجرج از این نظر راهگشا خواهد بود. در مطالعه پیش رو هدف تطبیق گزاره‌های اخلاقی با قاعده لاجرج در جامعه امروزی می‌باشد. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. در بررسی ارتباط بین گزاره‌های اخلاقی با قواعد فقهی عام خانواده مشخص گردید که تمامی این قواعد فقهی ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم با قاعده لاجرج دارند از این رو در مطالعه روبرو سعی شده است مصادیق گزاره‌های اخلاقی مطرح در بنیان خانواده با قاعده لاجرج تطبیق داده شود.

واژگان کلیدی: اخلاق، خانواده، فقه، قاعده فقهی، گزاره‌های اخلاقی.

N.balazadeh@gmail.com

pourjamal@iaut.ac.ir

saeid.ahad.bager@gmail.com

^۱ دانشجوی دکترای فقه و حقوق اندیشه امام خمینی (ره)، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

^۲ * استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول)

^۳ استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

مقدمه

منابع فقه، امر یا اموری هستند که از طریق آنها، احکام و مقررات اسلامی کشف و در اختیار افراد جامعه گذاشته می‌شود (بجنوردی، ۱۳۹۲: گفتگو) و یا گفته‌اند: منابع علم فقه نیز مصادر اصلی استنباط «احکام فقهی» (حکیم، ۱۳۵۸: ۱۵) محسوب می‌شود. فقه، فراتر از منطق دانستن است و منظور از آن علم و دانستنی است که همراه با دقت نظر استنباط باشد (ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۱۰/۳۰۵). در مجمع‌البحرین آمده است: قوله تعالى (ولكن لاتفقون تسبیحهم) (اسراء/۴۴)، ای: لا تفهمونه (طریحی، ۱۳۸۶: ۳۵۵/۶). گفته‌اند: فقه عبارت است از فهم معانی مستنبطه، و لهذا به خداوند، فقیه نمی‌گویند (طبرسی، ۱۳۶۵: ۳/۷۸). برخی فقه را در اصل به معنای شقّ می‌دانند، یعنی شکافتن. «معنای حقیقی فقه، شکافتن و گشودن است و فقیه کسی است که کلام را می‌شکافد» (هروی الغریبین، ۲/۱۲۶). و یا می‌گویند: «فقه در اصل به معنای فهم است و از شکافتن و گشودن مشتق شده است (ابن اثیر، ۲/۴۶۵).

تأثیر و نفوذ اخلاق در حقوق خانواده بیش از دیگر شاخه‌های حقوق است؛ زیرا خانواده، سازمان حقوقی صرف نیست، بلکه توأم با عواطف و احساس است و از شئون اخلاقی و معنوی برخوردار است. از سوی دیگر، از این طریق می‌توان به ممنوعیت و بطلان و فسخ عقد در صورت عدم همسانی اخلاقی زوجین قبل از عقد نکاح و بعد از آن و نیز قبل از نزدیکی و بعد از آن قائل شد. گزاره‌هایی نظیر تکلیف زن و شوهر به حسن معاشرت، تمکین خاص زوجه، بایسته‌های اخلاقی و ... از جمله مصادیق حقوقی و فقهی است که با موازین اخلاقی تلطیف یافته است. سعی شده است که به سوال اصلی پژوهش با این عنوان که «چه ارتباطی میان گزاره‌های اخلاقی با قواعد عام خانواده وجود دارد؟» با این فرضیه که علی‌الاصول گزاره‌های اخلاقی با قاعده لاجرج در ارتباط هستند پاسخ داده شود. تبیین نسبت گزاره‌های اخلاقی با قواعد فقهی عام حاکم بر خانواده، تبیین عامل پیوند فقه و اخلاق و واکاوی آسیب‌ها و مشکلات خانواده با قاعده لاجرج از جمله اهداف پژوهش می‌باشند.

۱- مفهوم‌شناسی

۱-۱- قاعده فقهی لاجرج

قاعده فقهی بر قاعده‌ای اطلاق می‌گردد که از ادله شرعی، استخراج و استنباط شده و بر مصادیق آن که مجموعه‌ای از احکام فقهی همچون انطباق کلی طبیعی بر مصادیق آن است منطبق می‌گردد. اصول فقهی کلی با عبارت‌های کوتاه و اساسی است که احکام تشریعی عام را در حوادثی که در موضوعات آنها داخل است شامل می‌شود. فلسفه فقه خانواده نیز هم در شناخت احکام موضوعات نو موثر است و هم می‌تواند در بازنگری احکام استنباط شده قبلی تأثیر داشته باشد (کاظمی‌پور، ۱۳۸۵: ۱۸۴). «قواعد عامه» قواعد فقهی هستند که هرچند ممکن است در همه اقسام فقه به کار نروند، اما مثل قاعده «اختلال نظام» و ... در بیش از یک قسم از احکام به کار می‌روند (رشاد، ۱۳۹۹: ۶۷). قواعدی که اختصاص به باب خاصی از فقه ندارد، بلکه در تمامی ابواب فقهی جاری است، مگر اینکه مانعی در کار باشد، مثل قاعده لاضرر، قاعده لاجرج و قواعد قرعه و صحت، بنابر قولی، این گروه از قواعد فقهی را قواعد عامه می‌نامند (أصف محسنی، ۱۳۹۵: ۳۷). یکی از اقوالی که در مورد حرج در قاعده لاجرج بیان شده این است که واژه حرج دلالت بر مطلق ضیق می‌کند اما مراد از آن در آیات و روایات، مطلق ضیق نیست بلکه مراد ضیقی است که لایتحمل عاده باشد (حمیدی‌پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰۰). براساس نظر مشهور قاعده لاجرج یک حکم ثانوی محسوب شده که بر موضوعی به جهت یکی از عناوین عارضی بار می‌شود (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱: ۲۸). یعنی به جای حکم اولیه نشسته و تکلیف را از گردن مکلف برمی‌دارد که کاربرد قاعده لاجرج می‌تواند مصادیقی متفاوتی در جوامع امروزی به همراه داشته باشد.

۱-۲- گزاره‌های اخلاقی

واژه اخلاق از نظر لغوی جمع خلق و به معنی سرشت، طبیعت، عادت، خوی و ... است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۳). در مصباح‌المنیر آمده است: «الخلق بضم‌تین السجیه» یعنی خلق با دو ضمه به معنی سرشت است (مقری القیومی، بی‌تا: ۱۸۰). منظور از گزاره‌های اخلاقی نیز جملاتی است که از موضوع و محمول تشکیل یافته و محمول آنها هفت مفهوم اخلاقی است؛ در واقع این هفت مفهوم شامل خوب و بد، باید و نباید، درست و نادرست و وظیفه می‌شود. درباره ساختار قضایای اخلاقی دو دیدگاه وجود دارد: یک دیدگاه بر آن است که حقیقت اخلاقی از تصمیم‌های ما

مستقل است و مطلوب ما در تفکر اخلاقی، کشف حقیقت است. دیدگاه مقابل بر آن است که هیچ چیز ارزش ذاتی ندارد، زیرا ارزش‌ها بخشی از جهان واقع نیستند بلکه مخلوق ما هستند (مهدوی‌نژاد و فاضلی، ۱۳۹۵: ۴۱). در قواعد اخلاقی ضمانت‌های اجرایی بیرونی وجود ندارد و اگر کسی قانون اخلاقی را نقض کند جریمه و کیفر نمی‌شود (سروی و دیاری بیدگلی، ۱۳۹۶: ۳۴۳). گزاره‌های اخلاقی قرآن را می‌توان در قالب قضایا و جملاتی ارائه کرد که از موضوع و محمول تشکیل یافته‌اند. موضوع این گزاره‌ها، شامل ابعاد پنج‌گانه وجودی انسان، یعنی بُعد معرفتی، عاطفی، ارادی، رفتاری و منش انسان است که هریک از این ابعاد می‌توانند روابط چهارگانه‌ای را با خدا، خلق، خود و خلقت داشته باشند. قرآن اصول اخلاقی ثابت کتاب‌های پیشین را حفظ کرده و جزئیاتی را منسوخ یا تکمیل کرده و هدفش تکامل فضیلت‌های اخلاقی بوده است، همان‌طور که پیامبر فرمود: «بُعِثْتُ لَأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (فیروزفرد و میریان آکندی، ۱۴۰۰: ۴۳). گزاره‌های اخباری معرفت بخش، قابل صدق و کذب و از نوع گزاره‌های کشفی هستند، یعنی از طریق آن، واقع بر ما مکشوف می‌گردد. در مقابل، گزاره‌های انشایی ایجاد علم و معرفت نمی‌کنند، به همین دلیل قابل صدق و کذب هم نیستند و از نوع گزاره‌های جعلی هستند که به جعل و اعتبار فرد یا گروه بستگی دارد. البته باید توجه داشت که گزاره‌های انشایی، خود بر دو قسمند: یا صرفاً بیان‌کننده عواطف و خواسته‌های فرد یا گروه است و یا حاکی از امور عینی و واقعی است و به عبارت دیگر دارای منشأ انتزاع خارجی است.

۱-۳- اشتراک مسائل علم اخلاق و فقه

درباره پیوند میان فقه و اخلاق، بعضی فروکاستن از وسعت فقه موجود و رد نگاه حداکثری به دین و اختصاص آن به امور عبادی را تنها راه موفق می‌دانند، و برخی حفظ فقه موجود همراه با اضافه کردن توجه به سایر ابعاد دین و عدم اکتفا به قالب‌های ظاهری احکام را پیشنهاد می‌نمایند. درنگ در فقه موجود و سرگذشت فقاهت و نحوه استنباط، هرچند گویای تلاش و اخلاص و جدیت در این خصوص است اما به نظر می‌رسد به علی چون تأثر از ساختار فکری یونانی و عدم توجه به تالیف فکر و قلب و عقل و اخلاق، تفقهی متورم و محروم از جامعیت و کارایی را سبب گردیده است. عقلانیت دینی اندیشمند را و می‌دارد تا با تهذیب فکری، به جای پرگویی، تعمق‌های ناروا، اقوال پیچ در پیچ، فروعات زائد و دمیدن به شکم استدلال‌های بی‌فایده و تکثیر ادله، با دیدی واقع بینانه و برگرفته از مقتضیات زمان به سراغ منابع رفته و با ملاحظه مراتب تشکیکی و پرهیز از جمود و خشک اندیشی و تقلید از گذشتگان، استنباطی در جهت تقویت حیات پاک انسانی و توأم با زایش تقوا را به ارمغان آورد (ارسطو، ۱۳۸۹: ۲۶). دین اسلام به مقوله اخلاق نگاه بنیادی و سیستمی دارد و ارزش‌های اخلاقی پیوندی ناگسستگی با دین دارند. در اسلام یکی از عرصه‌های پیوند و همسویی دین و اخلاق، اصول و قواعد اخلاقی است. کج فهمی در نسبت میان دین و زندگی، سبب کاهش تاثیر اخلاق در اجرای شریعت و دست‌یافتن به سعادت‌مندی در حیات بشری می‌شود (سعیدیان جزی، ۱۳۹۳: ۷۸). مصباح یزدی نیز هدف نهایی اخلاق را سعادت ابدی و کمال انسانی می‌داند (مصباح‌یزدی، ۱۴۰۵: ۳۹۳)، ولی دکتر کاتوزیان، گستره فقه و حقوق را به زندگی مادی و موضوع اخلاق را معنویات می‌داند.^۱ پس در عامل پیوند بین فقه و اخلاق می‌توان دو نظر را بیان کرد، اول کنار گذاشتن فقه و اخلاقی کردن امور؛ دوم حفظ گستره فقه و گسترش ابعاد مختلف آن در فقه؛ که بر اساس نظر برخی همچون مصباح یزدی هدف اخلاق و فقه، کمال انسان و براساس نظر افرادی همچون دکتر، هدف اخلاق و موضوع آن کسب معنویات و هدف فقه امور مادی است. اگر چه علم فقه و اخلاق در برخی از موارد، اختلافاتی با یکدیگر دارند، اما در عین حال، مشترکات زیادی بین آنها دیده می‌شود که با کمی دقت و تأمل می‌توان به آنها دست یافت، مانند: موضوع، غایت و برخی از منابع که فقه و اخلاق با هم مشترک و یا حداقل، بسیار به هم نزدیک می‌باشند. لذا بخاطر اشتراک در موضوع، غایت و برخی از منابع، شرط صحت بعضی از احکام فقهی، منوط به رعایت مسائل اخلاقی است. همانگونه که فقها در مکاسب محرمة به چنین مواردی بطور مبسوط پرداختند. برخی از موافقین، ضمن برشمردن تمایزات میان فقه و اخلاق گفته‌اند: با این همه تمایز بین این دو، مانع از ارتباط ژرف بین آنها نیست و شباهت‌هایی بین این دو علم وجود دارد که نشان از تاثیر اخلاق فقه و نوعی ارتباط و پیوستگی بین آن دو دارد، نه وحدت و عدم تمایز بین آن دو (بجنوردی موسوی، ۱۳۹۲).

^۱. گزارشی از سخنرانی دکتر ناصر کاتوزیان در نشست اخلاق و حقوق سال ۱۳۸۶

۱-۴- افتراق مسائل علم اخلاق و فقه

مسائل هر علمی، گزاره‌ها و محتویات آن علم می‌باشند که در آن علم به اثبات می‌رسند. البته بعضی از این گزاره‌ها به طور کامل نیازمند برهان و استدلال هستند و بعضی دیگر فقط برخی از مقدمات آن نیازمند دلیل و اثبات است. بنابراین، مسائل هر علم با اثبات روشمند و با اجتماع منطقی نظام‌مند به تشکیل و تدوین یک علم می‌انجامد. با اثبات و استدلال‌های فقهی و سپس با اجتماع این گزاره‌ها و مسائل فقهی، یک کتاب فقهی و دانش فقهی تدوین می‌یابد و به همین حالت نیز دانش اخلاقی ایجاد می‌شود. ایضاً اینکه، گزاره‌های دانش اخلاق، قضایایی می‌باشند که با تشریح دقیق مباحث اخلاقی و رسیدن به شناخت لازم درباره آنها، تکالیف اخلاقی انسان را در شرایط مختلف مشخص نمایند و معیارهای صحیح ارزیابی اخلاقی را در اختیار انسان قرار می‌دهند (احمدپور، ۱۳۹۲: ۵۹). از جایی که دانش اخلاق هم به ملکات و هم به رفتارهای اخلاقی انسان می‌پردازد و موضوع بعضی از احکام اخلاقی، افعال و موضوع بعضی دیگر ملکات است. به این اعتبار برخی صاحب‌نظران اخلاق نگار، مسائل و گزاره‌های اخلاقی را به دو قسم تقسیم نموده‌اند که از جمله: احکام مربوط به ملکات و احکام مربوط به رفتارهای اخلاقی انسان است (فرانکنا، ۱۳۷۶: ۳۱).

در قیاس مسائل فقهی با مسائل و گزاره‌های اخلاقی، معین می‌شود که مسائل هر دو علم به ساحت عمل آدمی و رفتار بیرونی مکلفین مربوط می‌شود. لذا از این جهت گزاره‌های هر دو علم در ساحت حکمت عملی جای می‌گیرند. همچنین، نکته دیگری که می‌توان مسائل فقهی را از مسائل اخلاقی متفاوت یافت آن است که در احکام اخلاقی، افعال انسانی از حیث استحقاق مدح و ذم یا کمال و سعادت و عدم آن مورد توجه قرار می‌گیرد و حتی در این باب، ملکات نفسانی و اخلاقی انسان مورد بررسی قرار می‌گیرد و تفاوت دیگر اینکه، احکام و مسائل فقهی مبتنی بر دقت‌های عقلی نیستند و اغلب احکام فقهی را باید با موازین عرفی تطبیق داد و بر همین میزان، مقصود شارع را حکایت کرد که این نگاه در مسائل و احکام اخلاقی کمتر نمود دارد (قادری، ۱۳۹۹: ۳۴). پس در ارتباط بین مسائل فقه و اخلاق، نکته مشترک آن است که مسائل هر دو علم به ساحت عمل آدمی و رفتار بیرونی مکلفین مربوط می‌شود و تفاوت آنها نیز از حیث استحقاق مدح و ذم یا کمال و سعادت و عدم آن در مسائل اخلاقی و نیز عدم تطبیق مسائل اخلاقی با موازین عرفی است. انسان تنها مخلوق خداوند است که با توجه به اختیارش، برای رسیدن به سعادت و کمال نیاز به قانون و برنامه ای جامع دارد که با توجه به همه ابعاد وجودیش بتواند او را به غایت برساند. فقه و اخلاق مجموعه ای از قوانین را تشکیل می‌دهند که واضح آنها خداوند بوده و با توجه به تمام ابعاد وجودی انسان و افعال اختیاری او آنها را وضع کرده بدین جهت از اهمیت وجایگاه خاصی برخوردار می‌باشند. پیشینه رابطه اخلاق و فقه به نزول آیات قرآن و ذکر آموزه‌های اخلاقی در کنار احکام فقهی بازمی‌گردد و برای بررسی رابطه این دو علم بایکدیگر از آن جایی که نیاز به اطلاعاتی در مورد آنها بوده ابتدا به ذکر مقدماتی در ارتباط با موضوع، روش و غایت این دو علم و در مرحله بعد به بررسی رابطه این دو علم پرداخته شده است. در مورد رابطه اخلاق با فقه سه صورت قابل تصور است:

- تمایز اخلاق و فقه: اخلاق و فقه در موضوع، روش و غایت از یکدیگر جدا و متمایز می‌باشند. اخلاق به باطن اعمال و فقه به ظاهر اعمال می‌پردازد. فقه را علمی دنیایی و اخلاق را علمی اخروی می‌داند و معتقد است که اگر نزاع و جنگی در زندگی بین انسانها پیش نمی‌آمد فقیهان نیز بوجود نمی‌آمدند. پس می‌توان گفت که این دو علم اگرچه در بعضی موارد اختلافاتی با یکدیگر دارند اما از جهات زیادی با هم مشترک هستند. موضوع و غایت واحدی دارند و در روش نیز بسیار به هم نزدیکند.
- تعارض اخلاق و فقه: تعارض اخلاق با فقه به این معناست که احکام صادر شده در این دو علم مغایر با یکدیگرند. بسیاری از احکام فقهی شرط صحتشان رعایت مسائل اخلاقی است، چنان که مرحوم شیخ انصاری در کتاب مکاسب خود می‌گوید معامله‌ای که بر اساس غیبت یا دروغ انجام شود از مکاسب محرمه می‌باشد.
- مکمل بودن اخلاق و فقه: اخلاق و فقه مکمل و متمم یکدیگرند. با بررسی‌های انجام شده این نظر درستی می‌باشد و در اثبات آن می‌توان به دلایلی اشاره کرد: اخلاق مبتنی بر فقه بوده زیرا تصفیه درون بدون اصلاح برون امکان پذیر نیست.

۳- قاعده لاجرح و کاربرد آن در نهاد خانواده

از قواعد فقهی عام که می‌تواند در حقوق خانواده و در پیشگیری از برخی موضوعات خانواده نقش جدی ایفاء کند قاعده لاجرح می‌باشد، بر اساس تعریف فقهاء قاعده لاجرح عبارتند از: عناوین ثانویه‌ای که راه یافتن آنها در موضوع احکام تکلیفی الزامیه، موجب می‌گردد تا الزام و تکلیف ناشی از حکم از مکلفین برداشته شود. به زبان ساده هرگاه از اجرای احکام اولیه مشقتی غیرقابل تحمل پدید آید، آن تکلیف برداشته می‌شود. تکالیف را از حیث سختی و سهولت انجام آن می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد: اولاً؛ تکالیفی که انجام آنها با سختی و مشقت توأم نیست. ثانیاً؛ تکالیفی که انجام آنها صعوبت دارد، اما صعوبت آنها چندان شدید نیست به این معنا که مکلف در انجام آنها دچار مضیفه بسیار نمی‌گردد. ثالثاً؛ تکالیفی که انجام آنها صعوبت شدید دارد و مکلف را سخت در مضیقه قرار می‌دهد. رابعاً؛ تکالیفی که انجام آنها غیرممکن و خارج از حد توان مکلف است.

بنابراین، مقصود از قاعده لاجرح آن است که در هر سه مورد اخیر تکلیف از مکلف برداشته می‌شود. به عبارت دیگر، انجام عموم تکالیف، مقید به موردی است که ملازم با عسر و حرج نباشد. از گزاره‌های اخلاقی در خانواده که این قاعده در آن دخیل است حق طلاق است. حق طلاق از اختیارات مرد است و مرد تصمیم به طلاق خواهد گرفت. طلاق عسر و حرج از ماده قانونی است که قانونگذار برای برقراری عدالت به زوجه اختیار داده است. طبق این ماده قانونی زوجه حق دادخواست طلاق را از دادگاه دارد. مواد قانونی ۱۱۱۹ و ۱۱۲۹ و ۱۱۳۰ در قانون مدنی شرایطی را برای دادخواست زوجه برای طلاق در نظر گرفته است. در ماده ۱۱۳۰ به موضوع مورد بحث اشاره کرده است. اصل عسر و حرج را این گونه بیان کرده است، شرایط و وضعیتی که برای زوجه در زندگی مشترک پیش خواهد آمد که با سختی و مشقت زیاد همراه است. ادامه زندگی مشترک و با زوج برای زن امکان‌پذیر نیست. این مفهوم عرفی است و در قانون، قانونگذار برای سوء معاشرت مرد نمونه‌های تمثیلی بیان کرده است. طبق این موارد بیان شده زوجه می‌تواند با اتکا به هر یک یا چندی از آن دادخواست طلاق دهد. دومین مورد در گزاره اخلاقی که قاعده نفی عسر و حرج در آن مشهود و با آن مرتبط است فرزندارشدن است. امروزه شرایط زندگی مردم به گونه‌ای شده است که توانایی داشتن فرزندان زیاد را ندارند چرا که باید شرایط زندگی مساعدی داشته باشند که از عهده تربیت و مخارج آنها برآیند و اگر قرار باشد مادری هر دو سال یکبار فرزندی به دنیا آورد، زندگی برای او سخت خواهد شد. اینجاست که کاربرد قاعده لاجرح مشخص می‌شود و تعداد فرزندان را تا آنجا که موجب عسر و حرج نشود و بتواند از عهده مسئولیت آنها برآید، در سطح متعارف و متعادل تعیین می‌کند (خاتمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۲). سومین مورد در گزاره اخلاقی که قاعده لاجرح با آن مرتبط است تحدید ریاست و قوامیت شوهر در خانواده است. پس یکی از کاربردهای مهم این قاعده در فقه خانواده و به طور مشخص، در تحدید ریاست و قوامیت شوهر در خانواده است که طبق این قاعده، قوامیت که به معنای مدیریت، از حقوق شوهر است و در ازای آن، تکالیف و وظایفی برای زن بیان شده که شاخصه‌های قوامیت مرد محسوب می‌شوند. مهم‌ترین این شاخصه‌ها عبارتند از: لزوم اذن شوهر در خروج زن از منزل در مواردی که با حق استمتاع شوهر منافات دارد، لزوم اطاعت و تمکین خاص از شوهر طبق عرف و لزوم تبعیت زن از شوهر در تعیین محل سکونت. از طرفی جریان قاعده لاجرح، با پیش فرض‌های موجود خود همچون فعلی و شخصی بودن حرج، قوامیت و سرپرستی مرد را در برخی موارد محدود می‌کند، اما همه این موارد باید در چارچوب رعایت گزاره‌های اخلاقی باشد (موسوی و اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۵۵). بنابر قاعده لاجرح، در حق طلاق مرد، قوامیت و سرپرستی مرد و تحدید ریاست وی و نیز در تعداد فرزندان می‌تواند مستندی باشد که در گزاره‌های اخلاقی مرتبط با آنها نقش موثر داشته و آنها را تعدیل می‌کند.

با توجه به مطالبی که گذشت ضروری است قواعد فقهی عام خانواده از ابعاد دیگر به لحاظ این که امروزه چه مشکلاتی در بطن خانواده‌ها گریبان‌گیر افراد می‌باشد مورد بررسی قرار گیرد و فراتر از جنبه تعریفی قواعد فقهی آن را در قالب نمونه‌های عملی موجود در خانواده‌های امروزی مدنظر باشد لذا به دلیل این که در اکثر مواقع مشکلات موجود در خانواده‌ها بیشتر با قاعده لاجرح مرتبط می‌باشد. بنابراین سعی شده است برای جلوگیری از اطاله کلام مصادیقی مربوط به این قاعده فقهی در ارتباط با گزاره‌های اخلاقی در خانواده‌ها که امروزه مبتلا به بوده و بیشتر از دیگر ابعاد خود را در رابطه بین افراد خانواده به خصوص میان زوج و زوجه نمایان می‌سازد بررسی شود.

۳-۱- روابط متعارف در نهاد خانواده

در خانواده یکی از مهم‌ترین ارکان آن در روابط بین زوج و زوجه رعایت اخلاق حسنه و حفظ شئون اسلامی در آن می‌باشد که از قداست نهاد خانواده در اسلام نشأت گرفته است. و عدم رعایت این رکن می‌تواند موارد مهمی از اخلاق در خانواده را همچون مسئله روابط جنسی، حجاب

اسلامی و روابط خویشاوندی و دوستانه و ... را تحت الشعاع قرارداده و موجب عسرو حرج طرفین ازدواج باشد، که در ادامه به توضیح این موارد پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱- ارتباط تمکین خاص و عام با قاعده لاجرح

تمکین، یکی از آثار غیر مالی مترتب بر عقد نکاح است. حسن معاشرت، معاضدت و برقراری رابطه زناشویی در حد متعارف از مصادیق تمکین می‌باشد. طبق ماده ۱۱۰۸ قانون مدنی، چنانچه زوجه بدون مانع مشروع از ادای وظایف زوجیت (تمکین)، امتناع کند مستحق نفقه نخواهد بود. با وجود این، در برخی موارد زوجه می‌تواند از تمکین در برابر زوج امتناع کند و این امتناع، موجه بوده و او را ناشزه نخواهد کرد. بسیاری از این موارد مبتنی بر قاعده لاضرر است یعنی زوجه برای دفع ضرر از خود، می‌تواند از تمکین در مقابل زوج خودداری کند (ابهری و صفایی، ۱۳۹۱: ۱۱). البته قاعده لاضرر و لاجرح در مباحث مربوط به حقوق خانواده همپوشانی دارد. تمکین عام به معنی قبول ریاست شوهر بر خانواده، محترم شمردن اراده او در تولیت فرزندان و اداره مالی و اخلاقی خانواده است. وجود رابطه جنسی از ملزومات ازدواج بوده و در عقد ازدواج مقتضای ذات عقد می‌باشد و یک ازدواج بدون پذیرش این امر محکوم به بطلان است. قانونگذار در قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران که از فقه امامیه و منابع قرآنی و روایی آن الهام گرفته است بیان می‌دارد که: «در روابط زوجین ریاست خانواده از خصایص شوهر است» (شمس، ۱۳۹۶). البته اقتدار مرد در منزل به این معنی نیست که اعضای خانواده به منزله برده او باشند و او هر نوع اعمال قدرتی که خواست انجام دهد، بلکه ریاست خانواده بیشتر یک وظیفه اجتماعی است که برای تامین سعادت خانواده به مرد محول گردیده و او نمی‌تواند سوءاستفاده از حق کند (قنبرپور، ۱۳۹۹: ۱۶۹). لذا در روابط اشخاص با یکدیگر استانداردهایی برای این امر تعریف شده که از نظر اسلام نیز مورد توجه بوده و خداوند در سوره مائده می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! طیبّات را که خداوند برای شما حلال کرده است، حرام نکنید! و از حدّ تجاوز ننمایید! زیرا خداوند متجاوزان را دوست نمی‌دارد»^۱. امروزه مواردی دیده می‌شود که انتظارات جنسی اشخاص در ازدواج از همدیگر به میزان قابل توجهی بالا رفته که علت این پدیده را می‌توان در تغییر سبک زندگی جوانان در دنیای مدرن جستجو نمود. البته در بحث تمکین زوجه از زوج باید متذکر شد که تمکین زوجه ضرورت دارد ولی این تمکین مطلق و بی‌حدوحد نیست، مواردی پیش می‌آید که زوجین از همدیگر درخواست‌های جنسی نامتعارف دارند که این مورد در طولانی مدت می‌تواند موجب عسرو حرج طرف مقابل شده و او را به تحمل مشقت دچار کند و بدین سبب ادامه زندگی زناشویی را مختل نماید. لذا انتظارات زناشویی باید در مدار اخلاق و منطق خود را بروز بدهد، باورها و انتظارات غیرمنطقی که افراد هنگام ورود به رابطه دارند، خطر آشفتنگی رابطه و طلاق را در نخستین سال‌های ازدواج بیشتر می‌کند (شاکری و توانگر مروتی، ۱۴۰۱: ۱۴). بنابراین در چنین مواقعی بعضاً با استناد به حکومت قاعده لاجرح بر ادله احکام، آن قسم از احکام ضرری یا احکام متعلق به موضوعات متضمن ضرر از جمله لزوم تمکین زوجه را در این فروض مرتفع نموده است. البته به دلیل نبود مباحث منظم پیرامون تمکین در کتب فقهی، از حدود و موارد جواز خودداری از آن سخن دقیق گفته نشده است. این درحالی است که موارد دیگری نیز متصور است که باید به لحاظ بیم اضرار زوجه، حکم به جواز خودداری از تمکین خاص داد، مواردی چون بیماری مسری زوج یا وجود بیماری در زوجه به گونه‌ای که تمکین ازسوی وی، تشدید آن را به همراه دارد. در این مواضع است که باید براساس قاعده لاجرح، حکم به جواز خودداری از تمکین زوجه داد، خودداری از تمکینی که ضمانت اجرای محرومیت از انفاق را به همراه نخواهد داشت (مهاجری، ۱۴۰۰: ۸۰). البته باید خاطرنشان نمود که موارد درخواست‌های نامتعارف در مسائل تمکین خاص زوجه را که باب میل زوجه نباشد و خارج از حدود عادی یک رابطه جلوه کند هم می‌توان از مصادیق روابط جنسی خطرناک دانست و طبق قاعده لاجرح جواز عدم تمکین زوجه را نمود.

۳-۱-۲- ارتباط فرزندآوری و عدم فرزندآوری با قاعده لاجرح

اسلام دین اعتدال است و افراط و تفریط در هر بُعد از امورات زندگی سبب عسر و حرج خواهد بود. شرط پویایی جامعه و رسیدن به آرمان‌ها، سلامت و پایداری نهاد خانواده است. در اسلام منظور از خانواده مجموع والدین و فرزندان است و هر کدام در به تعالی رساندن این بنای مقدس سهم ویژه‌ای دارند. سعادت یک جامعه و کشور در گرو خانواده محکم است. اگر خانواده سست شود عمر جامعه روبه افول است. جامعه‌ای که بنیان

^۱. آیه ۸۷ سوره مائده: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرَّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا ۚ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

خانواده در آن متزلزل است در معرض نابودی و فناست (عاشوری و همکاران، ۱۴۰۲: ۵۷). تاکنون کشورها در رابطه با موضوع افزایش جمعیت و جوانی جمعیت اقداماتی انجام داده‌اند، در کشور ما هم این نوع اقدامات حمایتی از سوی دولت انجام می‌گیرد، از جمله تشویق زوجین به فرزندآوری با ارائه خدمات تشویقی همچون ارائه وام‌های کم‌بهره یا اختصاص خودرو با شرایط آسان به خانواده‌ها و ... در همین راستا قانونگذار اقداماتی داشته از جمله مصوبه مجلس شورای اسلامی، تحت عنوان طرح «جوانی جمعیت و حمایت از خانواده» در کمیسیون مشترک به همین نام، طبق اصل ۸۵ قانون اساسی برای ۷ سال آزمایشی تصویب و به شورای نگهبان تقدیم شد (اکرمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲).

زمانی که نیاز به فرزندآوری به هر دلیلی اعم از نگرش به پیامدهای فرزندآوری و یا هنجارهای انتزاعی در فردی ایجاد شد، وی به «میزان کنترل بر شرایط پس از فرزندآوری» توجه می‌کند. بنابراین، نگرش به پیامدهای فرزندآوری و هنجارهای درک شده به‌طور مستقیم منجر به قصد فرزندآوری نمی‌شوند، بلکه براساس این دو مقوله، نیاز به فرزند آوردن/نیاوردن در فرد شکل می‌گیرد. همان‌گونه که از عبارات بالا برمی‌آید درک نیاز و قصد فرزندآوری با یکدیگر دو تفاوت بارز دارند. اول آن که برای ایجاد قصد علاوه بر داشتن احساس نیاز، شرایط خاصی لازم است، به عبارت دیگر، در این مرحله افراد عوامل موقعیتی را نیز در نظر می‌گیرند. دوم آن که قصد به رفتار واقعی تبدیل می‌شود. در واقع قصد را می‌توان آغازکننده فرآیند رفتار فرزندآوری به حساب آورد، به این معنا که افراد برای دستیابی به قصد خود برنامه‌ریزی می‌کنند تا آن را به انجام برسانند (کبودی و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۰۸ و ۵۰۹ و ۵۱۱) بنابراین فهم ابعاد یعنی تصمیم‌گیری درباره فرزندآوری، نگرش افراد به فرزندآوری، فرآیند شکل‌گیری تصمیم افراد به داشتن فرزند، ایده‌ال‌های مربوط به تعداد فرزند مطلوب و عواملی که برخاست و تمایل آنها اثرگذار است، و جز پرسش‌هایی است که محققان همواره به دنبال پاسخ آنها بوده‌اند (شمس قهفرخی و همکاران، ۱۴۰۱: ۴). عوامل زیادی بر تصمیم زوجین در مورد فرزندآوری اثر می‌گذارد، با توجه به این امر طبق تحقیقاتی که در این زمینه انجام گرفته نشان می‌دهد که انگیزه‌های فردی باروری در دو جنس مشابه نیست. تحصیلات مادر، درآمد و استفاده ابزاری، لذت بارداری، دیدگاه سنتی (جزء حیطه‌های انگیزه‌های مثبت باروری) بیشترین رابطه را با متغیر میل به فرزندآوری، تحصیلات مادر و دیدگاه سنتی بیشترین رابطه را با متغیر تعداد دلخواه فرزند، سن، دیدگاه سنتی، ترس از والد شدن و استرس والدین بیشترین رابطه را با زمان دلخواه فرزندآوری دارند در زوجینی که سطح تحصیلات بیشتری دارند، میل به فرزندآوری و تعداد دلخواه فرزند کمتر و زمان دلخواه فرزندآوری طولانی‌تر است. نتایج مطالعات قبلی نشان می‌دهد که در والدین کم سوادتر، به فرزند به عنوان کمک خانواده توجه می‌شود و فرزندان، بیمه دوران پیری والدین تلقی می‌شوند (خدیوزاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶). بنابراین با توجه به مطالبی که گذشت زمانی که در مسئله فرزندآوری فقط از بُعد جوانی جمعیت یا صرف فرزندآوری زنان به عنوان پاسخ به یک نیاز عاطفی به عنوان والد شدن نگریسته شود، امکان به عسروخرج افتادن زن بسیار بالا بوده، چراکه تحمل وضعیت بارداری برای یک زن کارآسانی نخواهد بود ولی از سوی دیگر هم نمی‌توان طرف مقابل را از نعمت والد شدن محروم ساخت. لذا در این موارد قاعده لاجرح می‌تواند از هردو منظر راهگشا بوده و از به عسروخرج افتادن طرفین جلوگیری کند. بر همین منظور زمانی که طبق گزاره‌های اخلاقی، فرزندارشدن را یک ارزش در دین اسلام بدانیم، با توجه به اینکه باید اعتدال در این امر رعایت شود تا زن در خانواده دچار مشقت و سختی نباشد. لذا می‌توان در شرایطی که مرد فرزندان زیادی بخواهد طبق قاعده لاجرح تکلیف را از عهده زن برداشت و حکم بر عدم تمکین نمود. حتی شرط تعدیل تمکین در عقد نکاح را هم می‌توان متصور شد. بدین معنا که زن به دلیل تعارض انتخاب میان حضور در اجتماع و انتخاب حرفه مناسب و یا تحصیلات می‌تواند شرط تعدیل تمکین را در عقد نکاح بگنجاند. از این منظر، عدم تمکین می‌تواند براین مبنای عقلانی استوار باشد که زن برای حضور در جامعه نیازمند آزادی و امکان عمل بیشتری است (ترحمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶). چرا که در این مورد زن وظیفه خود را با باردار شدن در یک مرحله یا دو مرحله انجام داده و مرد را از نعمت والد شدن بهره‌مند ساخته است و نمی‌توان از وی انتظار داشت تا همچنان به این امر مبادرت بورزد.

۳-۱-۳- ارتباط رعایت شئونات و آزادی فردی با قاعده لاجرح

امروزه رعایت حجاب و پوشش افراد به یک دغدغه اجتماعی تبدیل شده است و این پدیده ارتباط مستقیمی با نظام خانواده دارد. از پیامبر اکرم (ص) سوال کردند: فضیلت مردان بر زنان چیست؟ فرمودند: مثل فضیلت آب بر روی زمین، به وسیله آب، زمین زنده می‌شود و به سبب مردان، به زنان حیات بخشیده می‌شود، سپس این آیه را تلاوت فرمودند: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ». محقق اردبیلی فرموده: «قَوَّامُونَ» به معنای «یقومون و یسلطون» است چرا که مردان امور زنان را برعهده داشته و بر آنها تسلط دارند (تهامی خلیل آباد و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۷). افراد

می‌توانند نظام اخلاقی مطابق با جامعه خود و براساس نیازهای آن را اعتبار کنند، اما این اعتبار باید ریشه در واقعیت‌های اخلاقی داشته باشد (پازوکی و موسوی‌راد، ۱۴۰۱: ۹۲). با توجه به این مطلب در بسیاری از مواقع دیده می‌شود که در خانواده‌های ایرانی یک نوع دید منفی به مسئله حجاب به وجود آمده است و مواردی پدید آمده که حجاب در تعریف دقیق در اسلام را با چالش مواجه می‌سازد و نوعی تناقض در رفتار افراد به وجود می‌آورد. به عنوان مثال در جامعه خانواده‌های ایرانی پیش می‌آید که زوج از قیمومیت خود استفاده کرده و بنابه تعریفی که از حجاب برای خود دارد زوجه را مجبور به عدم رعایت حجاب اسلامی در میان خویشان و دوستان خود می‌کند و در این مورد حفظ حجاب از سوی همسرش را نوعی بی‌احترامی به آن افراد می‌داند. لذا در این موارد زوجه در شرایطی قرار می‌گیرد که تمکین عام او از زوج مورد تردید واقع می‌شود. آیا می‌توان در این مورد با توجه به مسئله تمکین عام خواسته همسر را اجابت نمود و بنا به مصالح خانوادگی و جلوگیری از تنش تن به چنین موردی داد؟ و در صورت تداوم چنین شرایطی امکان وجود عسرو حرج برای زوجه را می‌توان متصور شد. یا در مورد روابط زوجین با دوستان یا خویشان خود نیز مشکلاتی قابل طرح می‌باشد بگونه‌ای که در مواردی بعد از ازدواج، زوج از ارتباط زوجه با خویشاوندانش یا در اکثر مواقع با دوستان وی ممانعت به عمل می‌آورد و این اعمال محدودیت‌ها زمانی که تداوم پیدا می‌کند و دایره گستره آن بیشتر می‌شود به نوعی سبب عسرو حرج طرف مقابل می‌باشد. چرا که این رفتار نه تنها به آزادی فردی افراد آسیب می‌زند و آن را نقض می‌نماید، بلکه موجب بروز مشکلات روحی نیز در افراد می‌باشد در راستای همین امر محدود نمودن زوجه توسط زوج در مسائل اجتماعی هم مبین همین مورد است. مثلاً در بسیاری از موارد زوج از تحصیل زوجه در خانواده جلوگیری می‌کند، شاید برخی چنین مواردی را از موجبات عسرو حرج ندادند، چرا که در بدو امر چنین به نظر نمی‌رسد. ولی در دراز مدت اثراتی که چنین مواردی بر زندگی افراد می‌گذارد موجبات مشقت و سختی آنان می‌باشد. فلذا اخلاق حسنه را هم زیر سوال خواهد برد، چرا که این نوع درخواست‌ها در روابط زوجین جز خودخواهی علت دیگری نخواهد داشت. علامه طباطبایی در تفسیر آیه «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» گفته است: «قیمومیت مرد بر زن، به این معنی نیست که اراده و تصرف زن نسبت به ملکش نافذ نباشد یا آن که زن در حفظ حقوق فردی و اجتماعی خود استقلال نداشته باشد، بلکه معنایش این است که مرد به خاطر این که در مقابل استمتاع از زن، انفاق مالی می‌کند، بر زن واجب است که از او هنگام حضورش در مورد هرآنچه که مربوط به استمتاع و آمیزش است اطاعت نماید» (قنبرپور، ۱۳۹۹: ۱۶۹). بنابراین طبق قاعده لاجرح می‌توان از تن دادن زوجه به چنین درخواست‌هایی ممانعت ورزید، چرا که حتی در مورد مسئله حجاب برای زنان درخواست زوج از زوجه مصداق وادار نمودن شخص به یک کار حرام می‌باشد و خلاف دستور مستقیم اسلام است. در این رابطه خداوند در آیه ۳۱ سوره نور که احکام نگاه کردن و حجاب را برای زنان بیان می‌کند. در قسمت اخیر آیه می‌فرماید: «... وَلَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهُ» و زینت خود را جز آن مقدار که نمایان است آشکار نمایند (رجبی و خانعباسی، ۱۴۰۰: ۶۸). مگر در مواردی که انجام عمل موجب بروز مشکلاتی در خانواده باشد، مانند مسئله اشتغال زنان که در مواقعی مصلحت خانواده و در گرو آن مصلحت همسر و فرزندان را به چالش می‌کشد که در این مقاطع خاص شاید به نظر برسد که فعالیت‌های خارج از خانه زنان کمی محدود شود. که در ادامه به این مورد پرداخته خواهد شد. از دیگر مصادیقی که در رابطه با عسرو حرج در خانواده‌ها قابل بحث خواهد بود، درخواست اخذ اجازه زوج از زوجه برای انجام ازدواج مجدد می‌باشد شیعیان به پیروی از ائمه (ع)، قائل به حلیت عقد دائم در چهار زن و حلیت عقد موقت در بی‌نهایت هستند که همین اعتقاد نشان می‌دهد که شیعیان به تعدد زوجات توجه خاصی داشته‌اند؛ یعنی همین که کسی که یک زن دائمی دارد و یک زن موقت، درواقع دارای تعدد زوجات است. قانون مدنی درخصوص ازدواج مجدد مرد ساکت است. قانون حمایت خانواده سال ۱۳۴۶ آن را با شرایطی مجاز دانسته است و قانون حمایت خانواده سال ۱۳۵۳ ازدواج مجدد را منع می‌کرد و تحت شرایط خاص مجاز می‌دانست. در لایحه پیشنهادی قانون حمایت خانواده سال ۱۳۹۲، ماده ۲۳ به ازدواج مجدد اختصاص داشت و به واسطه مخالفت‌هایی که در سطح جامعه توسط حقوق دانان و سایر فعالان حوزه خانواده صورت گرفت، این ماده در نهایت از متن نهایی قانون حذف شد و صرفاً بند ۴ ماده ۴ این قانون یکی از صلاحیت‌های دادگاه خانواده را رسیدگی به درخواست ازدواج مجدد دانست و ماده ۵۶ این قانون نیز به مجازات سردفتران ثبت کننده ازدواج بدون اذن دادگاه پرداخته است (احمدی‌فر و کاکاوند، ۱۴۰۰: ۲۴۴ و ۲۵۰). با این که اسلام این اجازه را به مردان می‌دهد که بتوانند ازدواج مجدد انجام دهند ولی با این حال این امر، هرچند که از نظر فقهی مشکلی ندارد ولی می‌تواند از مصادیق عسرو حرج زوجه به شمار رود. چرا که حتی در فرض توانایی مرد در تأمین نیازهای زندگی چند همسری، در خانواده‌های ایرانی این امر موجب عسرو حرج زنان می‌باشد و زمینه‌ای برای طلاق‌های عاطفی و طلاق‌های رسمی است و هیچگاه برخورداری چنین امتیازی

برای مردان از سوی شارع مقدس در میان زنان قابل قبول نبوده و حتی آن را از سوی مردان نوعی خیانت می‌دانند. فقهای امامیه و حقوق ایران، تعدد زوجات زوج را مصداقی از عسر و حرج دانسته ولی این موضوع به عرف و شرایط شخصی باز می‌گردد و ممکن است تعدد زوجات در قبيله یا منطقه‌ای که جایز است، به عنوان عسر و حرج شناخته نشود؛ لذا پاسخ مطلق فقهای امامیه، جواز تمسک به قاعده لاجرح در فرض تعدد زوجات زوج و امکان طلاق زوجه است. فقهای عامه، تعدد زوجات زوج را مصداق عسر و حرج ندانسته و نظر مخالف دیدگاه فقهای امامیه دارند (قاسمی‌فر و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۱). بنابراین در مواردی که دادگاه‌ها جواز ازدواج مجدد زوج را در پرونده‌های عدم تمکین زوجه صادر می‌کنند و به نوعی مردان با اخذ اجازه از دادگاه به چنین اقدامی دست می‌زنند، با این حال در ادامه این‌گونه پرونده‌ها زنان اقدام به طلاق می‌نمایند و حتی قضات دادگاه‌ها در بسیاری از موارد وجود زن دوم در زندگی مرد را حتی با اخذ اجازه از دادگاه را از مصادیق عسر و حرج در طول زمان برای زوجه دانسته و اقدام به صدور حکم طلاق به نفع زنان می‌نمایند. چراکه در این موارد مفارقت جسمانی زوجین هم دور از ذهن نیست که به تعبیری دوباره موجب عسرو حرج زوجه دائمی می‌باشد و لذا قاعده لاجرح به کمک زوجه دائمی رسیده و وی با استناد به آن اقدام به طلاق می‌نماید.

۳-۲- ارتباط اشتغال و نفقه با قاعده لاجرح

در فرهنگ ایرانی و از جمله دین اسلام، از بدو امر تأمین هزینه‌های زندگی به عهده مردان بوده است. لذا این تفکر همواره وجود داشته، ولی بعد از انقلاب جنسی زنان در غرب زنان نیز با رسمیت بیشتری پا در عرصه اقتصادی نهادند و امروزه زنان نقش بسزایی در این عرصه ایفاء می‌کنند. لذا بحث اشتغال زنان و تأمین هزینه‌های زندگی از جمله حقوق مالی افراد مانند نفقه زوجه از اهمیت بسیاری برخوردار بوده و و عدم تأمین این موارد می‌تواند از مصادیق عسرو حرج باشد. طبق ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی در مواقعی که اشتغال زن منافی مصالح و شأن و حیثیت خانوادگی باشد، قانون این اجازه را به زوج داده که از اشتغال زوجه جلوگیری نماید. چرا که این اشتغال زوجه نیز در ادامه باز می‌تواند موجبات عسرو حرج باشد. در مقام رفع تراحم حق اشتغال زوجه و حق زوج بر تمکین زوجه، چنین استدلال شده که قانون مدنی خروج زن از منزل را منوط به اخذ اذن نکرده و چون کارکردن امری متعارف است، اگر شوهر از دادن اذن مضایقه کند، از حق خود سوء استفاده کرده و اختیار او در اذن ساقط می‌شود (اسدی، ۱۳۹۰: ۱۵۹). خداوند در آیه حرج می‌فرماید: «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» و در دین سختی بر شما قرار نداده است (حج ۷۸). در این میان مطلبی که وجود دارد این است که تاکنون از این منظر که زوجه به اجبار زوج مشغول به کار شود و تأمین هزینه‌های زندگی را به عهده بگیرد مورد توجه نبوده است. با توجه به این که کار کردن زن در خانه یک ارزش محسوب می‌شود، اما ذاتاً طبق قانون و شرع زن در نهاد خانواده وظیفه انجام کارهای خانه را ندارد و در این مورد اصل بر عدم تبرع است. لذا بنابه طریق اولی نمی‌توان وی را وادار به اشتغال در بیرون از خانه نمود، اما امروزه اجتماع در شرایطی است که این توقع از زنان در جامعه به وجود آمده است و بسیاری از افراد شاغل بودن زن را جزو شروط ازدواج می‌آورند و در چشم‌انداز پیش‌رو در خانواده بر روی درآمد زن حساب ویژه‌ای باز کرده‌اند. البته این که زن در خانواده شاغل باشد امر ناپسندی نیست، چرا که تأکید اسلام هم بر فعالیت اقتصادی همگان است. ولی اجباری از این جهت وجود ندارد و زمانی که به مسئله مهریه زنان یا سهم‌الارث زنان توجه می‌شود مشخص می‌شود که با توجه به اقتضائاتی که در محور وجودی زن وجود دارد، حاکی از آن است که زن مورد حمایت مالی از طرف زوج بوده باشد. بدین جهت زنان اگر نصف سهم مردان ارث می‌برند، در عوض خرج زندگی‌شان به عهده مردان است، و در امر ازدواج، زنان مخصوص شده‌اند به گرفتن مهریه و مردان نباید مهریه بگیرند، به خاطر موقعیت خاصی است که زنان دارند. این از نظر موقعیت خلقتی زن و مرد، خاص خود اوست و خدای تعالی نمی‌خواهد به بندگان خود ستم کند (لطفی، ۱۴۰۰: ۲۷۵). باتوجه به این مطلب اجباری برای کار کردن زنان در خانواده نباید وجود داشته باشد، مخصوصاً اگر زن در خانواده با توجه به نقش مادری که ایفاء می‌کند دچار مشکلاتی در این زمینه شود، چرا که تربیت فرزندان از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است که سهم مادران در این خصوص همیشه بیشتر از پدران بوده است. با مطالعه مبانی فقهی وقوانین مربوط به شغل زنان مشخص می‌شود که اشتغال زن مخصوصاً بعد از ازدواج، مبتنی بر رعایت عدالت و با لحاظ اهمیت زندگی مشترک می‌باشد. عقد نکاح به عنوان یک قرارداد مشارکت مدنی تلقی نمی‌شود تا هریک بر اساس منافع شخصی خود عمل نماید (اکبرینه، ۱۳۹۰: ۹۵). بدین ترتیب در خصوص اشتغال زنان چند مورد حتماً باید مدنظر قرار گیرد، نخست باید زن شخصاً تمایل به فعالیت اقتصادی داشته و اجباری در این خصوص برای وی از سوی زوج وجود نداشته باشد. دوم آن که زمینه‌ای که در آن حوزه فعالیت دارد، متناسب با شأن خانوادگی وی باشد و سوم مصلحت فرزندان رعایت شود. چون بحثی که در اینجا از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و اشاره‌ای هم به آن شد، علاوه

بر بحث در عسروخرج بودن زوجه، عسروخرج درخصوص فرزندان هم مطرح می‌شود به ویژه تأمین مسائل عاطفی فرزندان که جز با همراهی و ارتباط بین فرزند و والدین امکان‌پذیر نمی‌باشد. بدین ترتیب قاعده لاجرح دوباره نقش خود را نشان می‌دهد و از به مشقت و سختی زن در خانواده و در راستای آن فرزندان جلوگیری می‌کند. مسئله دیگری که درخصوص تأمین مالی خانواده مطرح است بحث نفقه زوجه می‌باشد. با این جهت‌گیری که آیا برخی از مخارج راجع به زوجه که در دنیای مدرن امروزی جزو مسائل جدید بوده و قبلاً شاید قابل تصور نبوده یا کمتر در جامعه به آن پرداخته شده است، همانند مخارج مربوط به زیبایی زنان یا مسئله عمل‌های زیبایی که در میان زنان رایج شده است یا تأمین ابزارهای مربوط به فضای مجازی و اینترنت یا برخی از مخارج مانند هزینه‌های ورزشی یا حتی هزینه‌های مربوط به برخی کلاس‌های آموزشی همچون یادگیری زبان یا یوگا و ... جزء نفقه زن محسوب می‌شوند؟ و در صورت عدم حمایت مالی زوجه توسط زوج در مواردی نظیر آنچه گفته شد می‌توان آن را سبب عسرو خرج زوجه دانست؟

امروزه استفاده از ابزارهای اینترنتی نیاز جامعه می‌باشد چرا که بسیاری از خدمات اجتماعی در قالب اپلیکیشن‌ها عرضه می‌شود. حتی امروزه آموزش کودکان هم بیشتر از این طریق اتفاق می‌افتد و لذا مرد موظف به تأمین این موارد می‌باشد، حتی درخصوص این پدیده گاهی لازم می‌شود که از نرم‌افزارهای غیرقانونی نیز همانند فیلترشکن بنابه اقتضاء زمانی جامعه ناچاراً استفاده شود، پس در این جا مرد نباید به دلیل غیرقانونی بودن آن از خرید فیلترشکن ممانعت ورزد. لذا احتمال این که زوجه درچنین مواقعی دچار عسروخرج باشد وجود دارد و در طول زمان می‌تواند مشکل آفرین باشد. اما به نظر می‌رسد که این‌گونه هزینه‌ها باید متناسب با درآمد خانواده باشد چراکه به عنوان مثال مراجعه به سالن‌های زیبایی با وجود این که شاید نیاز زن باشد ولی نمی‌توان از مرد انتظار داشت هزینه آن را در مراکز گران قیمت قبول نماید و زوجه باید درسطح خانوادگی خود با این موضوع برخورد کند. نفقه زوجه در ازدواج دائم در حقوق ایران و اسلام بر عهده شوهر است. در حقوق اسلام که احکام آن الهام بخش در تنظیم اصول و ضوابط بسیاری از موضوعات یا تقریباً بیشتر موضوعات و مسائل قانون مدنی مخصوصاً در باب احکام نکاح است، تأمین هزینه خانواده از جمله کلیه مخارج شخصی زوجه دائم بر عهده شوهر است و زوجه در این زمینه هیچ‌گونه تعهد یا مسئولیتی نخواهد داشت هرچند زوجه از ثروت فراوانی برخوردار باشد (صمدی‌اهری، ۱۳۸۸: ۱). ماده ۱۱۰۷ قانون مدنی که مصادیق نفقه را بیان نموده که البته مقنن در ابتدای ماده به همه نیازهای متعارف زوجه اشاره نموده، که ملاک عرفی مد نظر خواهد بود و حال آنکه در عرف بسیاری از موارد فوق‌الذکر نیاز زنان محسوب می‌شود، بنابراین می‌توان برخی از آن موارد را جزء نفقه زن محسوب نمود. به عنوان مثال مراجعه به سالن‌های زیبایی توسط زنان از باب زیبا نمودن ظاهرشان امروزه به یک نیاز در میان زنان جامعه تبدیل شده است و نمی‌توان گفت که مرد نباید هزینه‌های این گونه موارد را بپردازد و یا در مورد سلامتی زنان با توجه به این که ورزش نیاز یک انسان است نمی‌توان چنین استدلال نمود که در خانه پدری زن ورزش نمی‌کرده و لذا در خانه همسر هم نیازی به آن نداشته باشد. مرد موظف است هزینه‌های مربوط به این موضوع را هم تقبل نماید و در خصوص یادگیری و تحصیل یا انجام عمل‌های زیبایی فانتزی با این که در جامعه اشاعه پیدا نموده اما عدم حمایت مالی زوج در این مورد از زوجه را نمی‌توان جزء مصادیق عسروخرج زن دانست. می‌توان با توجه به آنچه در قانون مدنی ما آمده است، در مورد نفقه اعمال جراحی زیبایی زوجه، قائل به تفکیک شد؛ بدین نحو که در جایی که عمل جراحی زیبایی زوجه با اهداف درمانی یا ترمیمی و به عبارتی ضروری صورت بگیرد، مثلاً برای درمان سوختگی، علی‌القاعده زوج مکلف به پرداخت هزینه‌های درمان است؛ اما در موارد غیرضروری و مواردی که از منظر متخصصان علم پزشکی درمان به شمار نمی‌آید، مانند اعمال جراحی زیبایی غیردرمانی، زوج علی‌الاصول تکلیفی در پرداخت چنین هزینه‌هایی ندارد و جزء نفقه واجب زوجه محسوب نمی‌شود (صالحی و باقری‌مطلق، ۱۳۹۶: ۵۱). درمورد هزینه‌های درمان زوجه نظر مقام معظم رهبری بر این است که هزینه‌های متعارف برای درمان امراض و آلامی که معمولاً افراد در خلال ماه‌ها و سال‌ها به آن مبتلا می‌شوند، جزو نفقه واجب محسوب می‌شوند، ولی آنچه به خاطر امراض و آلام صعب‌العلاج که به طور اتفاقی افراد به آن مبتلا می‌شوند و بعضاً هزینه‌های سنگین را هم در پی دارند باشد، جزو نفقه واجب محسوب نمی‌شوند (استفتائات موجود در پاسخ به پرسشات جامعه الزهراء قم). لذا در این موارد هم می‌توان با استناد به قاعده لاجرح تکلیف زوج در برابر زوجه در مورد پرداخت نفقه راساً قاطع نمود.

نتیجه‌گیری

ذکر آموزه‌های اخلاقی در کنار احکام فقهی بهترین ضمانت اجرایی برای عمل به احکام فقهی است. اخلاق با اعتقادات انسان رابطه مستقیم و از جهتی با فقه ارتباط غیر مستقیم دارد. ارتباط گزاره‌های اخلاقی نهاد خانواده با قواعد عام و خاص از جنبه‌های مختلف قابل تحلیل است. در اینجا می‌توان به رابطه‌ای میان اصول کلی اخلاقی (قواعد عام) و نهاد خانواده (که خود یک نهاد خاص است) اشاره کرد. قواعد عام اخلاقی، اصولی کلی هستند که به‌طور عمومی بر تمامی روابط انسانی حاکم می‌شوند، مانند صداقت، انصاف، احترام به حقوق دیگران و عدم آسیب رساندن به دیگران. این قواعد در نهاد خانواده نیز وجود دارند و رفتار اعضای خانواده باید در چارچوب این اصول صورت گیرد. به‌طور مثال، در روابط بین والدین و فرزندان، صداقت و احترام به حقوق یکدیگر جزء اصول اخلاقی است که باید رعایت شود. قواعد خاص اخلاقی به رفتارهای خاص و ویژه‌ای مربوط می‌شوند که در چارچوب خانواده شکل می‌گیرند. به‌عنوان مثال، در ارتباط والدین با فرزندان، مسئولیت‌پذیری، محبت و تربیت اصول خاصی هستند که در خارج از نهاد خانواده ممکن است کمتر اهمیت داشته باشند یا به‌طور متفاوتی تفسیر شوند. همچنین در روابط زناشویی، وفاداری، همدلی و حمایت عاطفی از اصول خاصی هستند که به‌طور ویژه به نهاد خانواده مرتبط می‌شوند. قواعد عام اخلاقی می‌توانند در تعیین رفتارهای خاص در نهاد خانواده نقش داشته باشند، و برعکس، رفتارهای خاص خانواده می‌توانند به تفسیر و تطبیق قواعد اخلاقی عمومی در زمینه‌های خاص کمک کنند. به‌عنوان مثال، یک خانواده ممکن است با توجه به فرهنگ یا شرایط خاص خود برخی قواعد اخلاقی را در روابط بین اعضا تقویت کند که در سطح جامعه به‌طور عمومی نهادینه نشده باشد. در هر جامعه یا فرهنگی، ممکن است قواعد اخلاقی خاصی برای نهاد خانواده وجود داشته باشد که در دیگر جوامع متفاوت باشد. این تفاوت‌ها می‌توانند منجر به گسترش یا محدود شدن تفسیر قواعد اخلاقی عام در نهاد خانواده شوند. در نتیجه، گزاره‌های اخلاقی در نهاد خانواده به‌طور مستقیم با قواعد عام اخلاقی ارتباط دارند، اما در عین حال قواعد خاصی نیز برای روابط درون خانواده وجود دارد که مختص این نهاد هستند. این قواعد خاص به‌نوعی می‌توانند انعکاسی از قواعد عام اخلاقی در بستر خانواده باشند. اسلام دین اعتدال است و از این رو در مورد بایسته‌های اخلاقی که با مسائل منطبق عالم حقوق رابطه تنگاتنگی را ایجاد کرده است. طبق قواعد فقهی مطرح در حوزه خانواده تمام گزاره‌های اخلاقی در طول زمان دستخوش تغییرات شگرفی شده‌اند و به کارگیری هریک از قواعد فقه در فرض عدم رعایت گزاره‌های اخلاقی می‌تواند منتج به عسر و حرج و اعمال قاعده لاجرح در خصوص افراد باشد. چرا که نیازهای جامعه امروزی با موازین اخلاقی جامعه مدرن مرتفع می‌شود و لذا برخی گزاره‌های اخلاقی که در زمان‌های قدیم دارای اعتبار ویژه‌ای میان مردم جامعه بوده است دیگر رنگ باخته، و رشد علم در جامعه و بالارفتن سطح سواد عمومی و فضای مجازی موجب شده است تا افراد از حقوق خود در نظام خانواده مطلع شوند. به همین علت مواردی همچون الزام به تمکین در صورت درخواست‌های نامتعارف زوج، شرط اشتغال زوج یا فرزندآوری در خانواده‌ها بدون در نظر گرفتن شرایط زن در خانواده و اجتماع و ... خود به عسرو حرج می‌انجامد. لذا نمی‌توان به صورت دقیق قواعد فقهی را از هم تفکیک نمود، چرا که تمامی قواعد فقهی مطرح در حقوق خانواده با قاعده لاجرح در ارتباطند. قاعده لاجرح برضیق مکلف دلالت دارد حالتی که فرد نتواند وضعیت موجود را تحمل بکند و بنا به دیدگاه قرآن هدف اصول اخلاقی تکامل انسان در روابط با یکدیگر است. مثلاً اگر فرزندآوری به عنوان یک گزاره اخلاقی و ارزش قلمداد شود با طرح جوان‌سازی جمعیت، مشکلات معیشتی را به دنبال خواهد داشت که گاهی به اشتغال اجباری زوج می‌انجامد و یا گسترده‌ی روابط اجتماعی زوج روابط خانوادگی را سست می‌کند که دچار شدن خانواده به عسرو حرج گریزناپذیر خواهد بود. به همین علت زمانی که یک تعریف درست از گزاره‌های اخلاقی ارائه گردد، دیگر مسئله عسرو حرج در جنبه‌های مختلف زندگی مطرح نخواهد شد. با این همه، فایده قاعده فقهی لاجرح را نمی‌توان نادیده گرفت. برای نمونه زمانی که زوج در خانواده به سبب سوء رفتار زوج در رابطه با معاشرت و یا در مورد مسئله فرزندآوری یا در خصوص ارتباطات وی در اجتماع یا شرایط ویژه تمکین خاص دچار عسرو حرج باشد، با توجه به این امر که هریک از موارد فوق‌الذکر با این عنوان که در نهاد خانواده مدیریت و سرپرستی با مردان می‌باشد قابل توجیه نبوده و اصل آزادی فردی و حرمت وجودی اشخاص زیر سوال می‌رود. از این رو این قاعده لاجرح است که تکلیف شرعی و قانونی زوج در مسائل مختلف را زمانی که انجام آن موجبات عسرو حرج برای زوج باشد از عهده وی برداشته و حکم به عدم تمکین عام یا خاص زوج می‌نماید. یا در مواردی موجب اعمال یک امتیاز از سوی قانونگذار بوده و با توجه به اینکه حق طلاق با زوج است بنابه وضعیت عسرو حرج موجود در مورد زوج این اجازه را به قاضی می‌دهد که در صورت احراز عسرو حرج حکم به طلاق زوج بدهد و یا وقتی که پرداخت نفقه یک چهره نامعقول به خود

بگیرد و مهیا نمودن آن از توان زوج خارج باشد در این مقطع تکلیف را از گردن مکلف برمی‌دارد. لذا از اثرات این قاعده فقهی علاوه بر این که موجب رهایی مکلف در شرایط ضیق از انجام تکلیف می‌باشد احقاق حقوق افراد را نیز می‌توان از آثار آن دانست.

پیشنهادهای:

- ۱- پیشنهاد می‌شود قواعد فقهی مطرح در نهاد خانواده با نیازمندی‌های امروز مردم تطبیق داده شود.
- ۲- قواعد فقهی ما با وجود غنی بودن متاسفانه مصادیق جدید را شامل نمی‌شود پیشنهاد می‌شود مصادیق بروز گزاره‌های اخلاقی احصا شود.

منابع

- ابن منظور (۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م). *لسان العرب*، چاپ اول. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن منظور (۱۴۱۴). *لسان العرب*. قم: نشر ادب الحوزه.
- احمدپور، مهدی (۱۳۹۲). *فقه و اخلاق اسلامی*. قم: پژوهشگاه علوم فرهنگ اسلامی.
- احمدی‌فر، رسول و کاکاوند، محمد (۱۴۰۰). مطالعه و بررسی امکان صدور مجوز تعدد زوجات زوج بعد از تصویب قانون حمایت خانواده، *دوفصلنامه فقه و حقوق خانواده*، ۲۶ (۷۵)، ۲۳۵-۲۳۵.
- ارسطو (۱۳۸۹). *اخلاق نیکوماخوس*، ترجمه محمد حسن لطفی. تهران: طرح نو
- اسدی، لیلاسادات (۱۳۹۰). حق زوج بر منع اشتغال زوجه مطالعات راهبردی زنان. *فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان*، ۱۳ (۵۱)، ۱۷۹-۱۵۷.
- آصف محسنی، محمد (۱۳۹۵). *القواعد الاصولیه و الفقهیه فی المستمسک*. قم: موسسه آل البيت.
- اکبرینه، پروین (۱۳۹۰). نقش قاعده لاضرر در تعارض حق اشتغال زوجه با حقوق زوج. *فصلنامه علمی پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۳ (۷)، ۹۴-۱۱۶.
- اکرمی، سیدمحمد؛ پروین، خیرالله و رزمجو، محدثه (۱۴۰۰). بررسی حقوقی غربالگری سلامت جنین و سقط درمانی در طرح جوانی جمعیت و حمایت از خانواده. *مجله حقوق پزشکی*، ۱۵ (۱)، ۵۶-۱۲.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ ق). *المکاسب*. قم: دارالمحکمه.
- بجنوردی موسوی، سید محمد (۱۳۹۲ ش). نقش اخلاق در فقه و حقوق، *روزنامه اطلاعات*، ۲۷ بهمن.
- ترحمی، زهرا؛ صابریان، علیرضا و آقایی بجستانی، مریم (۱۳۹۸). شرط تعدیل تمکین در نکاح دائم بر مبنای عقل؛ راهی برای مشارکت اجتماعی زنان. *فصلنامه علمی پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۱۲ (۳)، ۲۳-۱۱.
- تهامی خلیل‌آباد، علی؛ صابری، حسن و حق پناه، رضا (۱۴۰۲). وکالت طلاق به زوجه در شیوه استناد ائمه (ع) به قرآن در احادیث فقهی و تطبیق آن با سند نکاحیه. *فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۱۶ (۲)، ۳۸-۲۳.
- حسینی، سید محمد رضا (۱۳۹۴). نسبت فقه و اخلاق در مفهوم و منبع. *پژوهش‌های اخلاقی*، ۶ (۲)، ۶۷-۸۵.
- حکیم، محمد تقی (۱۳۵۸). *الاصول العامه للفقه المقارن*، چاپ دوم. قم: موسسه آل البيت (ع).
- حمیدی‌پور، محمد مهدی؛ کسای، محمد مهدی؛ سرافراز، علی و امیرزاده، رضا (۱۳۹۶). بررسی سعه و ضیق مفهوم حرج در قاعده فقهی لاجرح. ۲ (۲)، ۱۰۷-۸۸.
- خاتمی، سید جواد؛ حکیمی صدر، موسی و معلم، محمود (۱۴۰۱). تنظیم خانواده در اسلام با نگاهی به قواعد فقه و اصول عملی. *نشریه فقه و حقوق نوین*، ۱۱ (۱)، ۷۶-۶۶.
- خدیوزاده، طلعت؛ ارغوانی، الهام و شاکری، محمدتقی (۱۳۹۳). تعیین ارتباط انگیزه‌های فرزندآوری با ترجیحات باروری. *مجله زنان مامائی و نازائی ایران*، ۱۱۴ (۱۷)، ۱۸-۸.
- رجبی، زهرا و خانعباسی، سیدعلی هاشمی (۱۴۰۰). بررسی فقهی عوامل جدید نشوز زن در جامعه الکترونیک. *فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۱۴ (۳)، ۸۰-۶۱.

- رشاد، علی اکبر (۱۳۹۹). *فقه مهندسی ژنتیک و جنگ بیولوژیک؛ فقه /تکنولوژیا الحیویة و الحرب /البيولوجية*. تهران: مؤسسه امام رضا.
- سروی، فاطمه و دیاری بیدگلی، محمدتقی (۱۳۹۶). واکاوی گزاره‌های اخلاقی با رویکردفقهی. *پژوهش‌های اخلاقی*، ۲۹، ۳۵۶-۳۴۱.
- سعیدیان جزئی، مریم (۱۳۹۳). اصول و ارزش‌های اخلاقی در نهاد خانواده براساس آموزه‌های وحیانی و سیره اهل بیت(ع). *پژوهشنامه حکمت اهل بیت (علیهم السلام)*، ۱ (۲)، ۸۰-۶۱.
- شاگری، آسیه و توانگر مروستی، زهرا (۱۴۰۱). تاثیر آموزش‌های پیش از ازدواج بر انتظارات زناشویی زوجین در شهر نجف‌آباد. *نشریه روانشناسی و علوم رفتاری ایران*، (۳۲)، ۲۲-۱۱.
- شمس قهفرخی، فریده؛ عسکری‌ندوشن، عباس؛ عینی زیناب، حسن؛ روحانی، علی و عباسی شوازی، محمدجلال (۱۴۰۱). در دوراهی تصمیم به فرزندآوری: واکاوی چالش‌های فردی و اجتماعی فرزندآوری در بستر باروری پایین در شهر اصفهان. *نشریه جامعه‌شناسی کاربردی*، (۴)، ۲۸-۱.
- شمس، عبدالله (۱۳۹۶). *قانون مدنی و قانون مسئولیت مدنی*. تهران: انتشارات دراک.
- صالحی، حمیدرضا؛ باقری مطلق، نرگس (۱۳۹۶). مطالعه فقهی حقوقی اذن زوج در اعمال جراحی زیبایی زوجه. *نشریه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)*، ۲۲(۶۷)، ۵۶-۳۱.
- صمدی اهری، محمدهاشم (۱۳۸۸). تحلیل حقوقی نفقه زوجه دائم موضوع ماده ۱۱۰۷ قانون مدنی. *نشریه تحقیقات حقوقی آزاد*، (۴)، ۱۵۸-۱۳۳.
- طبرسی، ابی علی الفضل (۱۳۶۵). *مجمع البیان*، چاپ اول. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طریحی، فخر الدین (۱۳۸۶ ق.). *مجمع البحرین*، چاپ اول. تهران: انتشارات کتاب فروشی مرتضوی.
- عاشوری، ناصر؛ غریب‌پور، منصور و جوکار، سیدمهدی (۱۴۰۲). پژوهشی فقهی در تکثیر نسل و نسبت آن با تحکیم خانواده. *پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده*، (۳۲)، ۷۳-۵۵.
- فرانکنا، ویلیام (۱۳۷۶). *فلسفه اخلاق*، ترجمه هادی صادقی. تهران: سپهر.
- فیروزفرد، پری و میریان آکندی، سیداحمد (۱۴۰۰). بررسی مقایسه‌ای گزاره‌های اخلاقی مرتبط با ازدواج، خانواده و طلاق در قرآن و عهدین. *نشریه پژوهش‌های ادیبانی*، (۱۸)، ۵۷-۴۲.
- قادری، سیدرضی (۱۳۹۹). مقایسه و نسبت سنجی فقه و اخلاق از منظر گزاره و هدف. *معرفت اخلاقی*، ۱۱(۱)، صص ۴۰-۲.
- قاسمی‌فر، امین؛ رزمی، محسن؛ احمدی، حسین و فولادیان، احمد (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی مذاهب خمس در خصوص جایگاه قاعده لاجرج در مساله تعدد زوجات با نگاهی به حقوق کیفری ایران. *فصلنامه علمی آموزه‌های فقه و حقوق جزاء*، (۴)۱، صص ۴۴-۳۱.
- قنبرپور، بهنام (۱۳۹۹). تحدید سلطه زوج در امر تمکین زوجه. *فصلنامه علمی فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب*، ۱۷۸-۱۶۷.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). *گزارشی از سخنرانی دکتر در نشست اخلاق و حقوق*.
- کاظمی‌پور، محمدجواد (۱۳۸۵). معرفی پژوهش فقه و حقوق خانواده و فلسفه آن. *نشریه حقوق اسلامی*، (۹)، ۱۸۴-۱۶۷.
- کبودی، مرضیه؛ رضائی، علی؛ منوچهری، هومان؛ حاجی‌زاده، ابراهیم و حق، مرجان (۱۳۹۲). الگوی تصمیم‌گیری فرزندآوری: یک مطالعه کیفی. *فصلنامه پایش*، ۵۱۵-۵۰۵.
- کربلایی پازوکی، علی و موسوی‌راد، سیدجابر (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی در مورد ملاک اعتبار گزاره‌های اخلاقی. *نشریه اخلاق پژوهی*، (۱۷)، ۱۰۲-۸۵.
- لطفی، علیرضا (۱۴۰۰). بررسی اشتغال زنان از منظر قرآن و حدیث. *فصلنامه مطالعات قرآنی*، ۱۲(۴۶)، ۲۸۹-۲۶۵.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۴۰۵). *تعلیقه علی نهاییه الحکمه*. قم: موسسه در راه حق.
- مقری القیومی، احمد بن محمد (بی‌تا). *مصباح‌المنیر*. بیروت: المكتبة العلمية.
- مهاجری، مریم (۱۴۰۰). تحلیل فقهی -حقوقی قاعده لاضرر در رفع ضرر ناشی از تمکین و نشوز زوجه. *مطالعات راهبردی زنان*، ۲۲(۹۱)، ۸۷-۷۱.

مهدوی‌نژاد، محمد حسین و فاضلی، لیلا (۱۳۹۵). ساختار گزاره‌های اخلاقی از دیدگاه ابن سینا. نشریه اخلاق، ۶(۲۳)، ۳۷-۹.

موسوی جوردی، سیدعلیرضا (۱۴۰۱). بازخوانی تدوین دانش قواعد فقه براساس تعریف‌ها و تقسیم قاعده‌های فقهی. نشریه عوائد/الایام عن مولانا الرضا علیه السلام، ۲، ۳۷-۸.

موسوی، سیدموسی و ملک‌افضلی اردکانی، محسن (۱۳۹۷). نقش قاعده عسر و حرج در قوامیت مرد در خانواده از نگاه فقه شیعه و حقوق جمهوری اسلامی ایران. مطالعات فقهی حقوقی زن و خانواده، ۱(۲)، ۱۷۲-۱۵۵.